

De toekomst van ons literaire verleden¹

Annemarie Kets (Huygens Instituut – KNAW)

De zorg voor het letterkundige erfgoed van de Nederlanden vanaf de oudste schriftelijk overgeleverde bronnen tot en met de hedendaagse literatuur vormt een belangrijke schakel tussen de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (KANTL) en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). Beide academies koesteren immers elk een instituut in hun gelederen dat gespecialiseerd is in – kort gezegd – literaire monumentenzorg, te weten het Vlaamse Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (CTB) en het Nederlandse Huygens Instituut. Gezien hun gedeelde verantwoordelijkheid en expertise onderhouden medewerkers van het CTB en het Huygens Instituut al sinds vele jaren nauwe contacten. Dit resulteerde in 2007 in een samenwerkingsovereenkomst tussen beide onderzoeksinstituten. Belangrijke doelstellingen van deze overeenkomst waren

- ten eerste: het bevorderen van de zorg voor het Nederlandse en Vlaamse literaire erfgoed, door te voorzien in betrouwbare, wetenschappelijk verantwoorde tekstedities;
- en ten tweede: het bevorderen van de kennisname van dit literaire cultuurofgoed, door dit op aantrekkelijke en toegankelijke wijze te presenteren aan een zo breed mogelijk publiek.

Beide doelstellingen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Natuurlijk, er moeten goede tekstedities zijn. Maar, even vanzelfsprekend, die edities moeten ook gelezen en liefst ook met plezier gelezen worden. Het gaat niet alleen om het behoud van het erfgoed, maar ook om de verspreiding ervan. Zonder lezers functioneren teksten niet.

In de museumwereld speelt dezelfde problematiek, getuige een recent interview met vier pas aangetreden museumdirecteuren in *NRC Handelsblad*.² Onder de titel 'Weg met de

---

¹ Dit is de enigszins gewijzigde versie van een lezing, gehouden tijdens de Openbare Vergadering van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (Gent, 21 oktober 2009).

² Rosan Hollak: 'Weg met de tekstbordjes. Vier visies op het ideale museum.' In: *NRC Handelsblad*, 11 september 2009.

tekstbordjes' geven zij hun visie op het ideale museum. 'Ooit', aldus de directeur van het Rijksmuseum, 'was het museum er alleen voor de kunst. Nu is het er ook voor het publiek [...]'. De directeur van het toekomstige Nationaal Historisch Museum voegde daaraan toe dat de publieksgerichte houding van musea flink verbeterd kan worden: 'Musea in Nederland zijn opgericht voor het beheren van collecties. Dat is ook belangrijk, maar mijn generatie heeft vooral de houding dat musea publieksinstellingen zijn.'

De uitdrukking 'mijn generatie' en synoniemen daarvan komen vele malen in het artikel voor. Voortdurend gaat het over 'jong' versus 'oud'. Want, aldus de museumdirecteuren:

- de huidige generatie kiest voor lossere, meer fragmentarische vormen;
- de behoeftes van de consument zijn veranderd: het moet korter, bondiger, meer aansluiten bij de beeldcultuur;
- ouderen zijn onzeker over hun eigen kijken, ze willen een tekst hebben, uitleg over hoe ze moeten kijken;
- en ten slotte: jongeren daarentegen laten zich meeslepen, hebben een houding van *What's in it for me?*

Toch onderscheidt de directeur van het Rijksmuseum naar eigen zeggen maar één doelgroep, namelijk 'mensen van alle leeftijden'. 'Het Rijksmuseum moet voor iedereen aantrekkelijk zijn: zowel voor de expert in zeventiende-eeuwse schilderkunst als voor de schoolklas uit Nunspeet.' En om dat te bereiken zoekt hij een 'balans die ligt tussen Bauhaus en Disney'.

Ook binnen de letterkunde is lange tijd naar een balans gezocht. De Deltareeks - een serie met nieuwe edities van klassieke en oudere werken uit de Nederlandse literatuur - is daar een voorbeeld van. Blijkens de website is de reeks vooral bedoeld voor een ruim publiek met culturele belangstelling, maar ook voor leerlingen uit de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs en bovendien voor studenten Nederlandse taal- en letterkunde. Editeurs kregen daarom de opdracht een compromis te zoeken tussen een optimaal wetenschappelijk

verantwoord resultaat en de mogelijkheden in de praktijk.³ Die opdracht mag verklaarbaar zijn gezien de beperkte omvang van het Nederlandse taalgebied, het resultaat was in veel gevallen een hybride product waarbij volgens meerdere recensenten geen van de beoogde doelgroepen gebaat was.⁴ Met andere woorden: de reeks kwam tussen de wal en het schip terecht. Niet door een tekort aan enthousiasme, zorg of vakmanschap, maar omdat de editoren in feite voor een onmogelijke opgave werden gesteld.

Het publiek voor culturele producten is immers uitermate divers. Behalve het door de museumdirecteuren zo benadrukte verschil in leeftijd, zijn er andere verschillen die door de generaties heen lopen. Tegenover de professionals bij voorbeeld staan de amateurs in de oorspronkelijke betekenis van het woord, de liefhebbers. In de onderwijssituatie hebben we te maken met scholieren uit het lager of voortgezet onderwijs, met adolescenten die een hogere beroepsopleiding of universitaire studie volgen, maar ook met volwassenen uit het tweedekansonderwijs. Ook de verschillende landen van herkomst van de scholieren en studenten met de bijbehorende verschillen in culturele achtergrond spelen binnen het onderwijs uiteraard een belangrijke rol. Sommige scholieren of studenten zullen nooit meer uit vrije wil een boek lezen of een museum bezoeken, maar anderen gaan er in hun vrije tijd mee door of maken er zelfs hun beroep van. Zoeken naar een tentoonstelling of een tekstuitgave die al deze groepen tegelijk zal aanspreken komt in feite neer op het zoeken naar de kwadratuur van de cirkel. Naar mijn idee vraagt de diversiteit van het publiek juist om *differentiatie*, dat wil zeggen specifieke producten voor specifieke doelgroepen, maar dan wel steeds op basis van een solide, wetenschappelijk fundament. Het Huygens Instituut

---

³ <http://www.nlpvf.nl/delta> (13 oktober 2009).

⁴ Onder meer: Lisa Kuitert: 'Het Deltaplan in de literatuurgeschiedenis. Naar aanleiding van de verschijning van een nieuwe klassiekenreeks.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 111 (1999), p. 1-14; Marita Mathijssen: 'Een knieval voor de luie lezer? Hertaling als enig redmiddel voor historische literatuur.' In: *Nederlandse letterkunde* 8 (2003), p. 116-129; René van Stipriaan: 'Boeken aan de beademing. Hoe kunnen we onze klassieken weer laten lopen?' In: *Literatuur. Magazine over Nederlandse letterkunde* 20 .VI (2003), p. 13-16; Lisa Kuitert: 'Verspreid de letteren!' In: *De Groene Amsterdammer, Speciale uitgave: Literatuur* 1 (2005), p. 6-7. Positieve geluiden waren er overigens ook, zie onder meer: Ton van Strien en Johan Koppenol: 'Enig redmiddel? Nog eens over het uitgeven van historische literatuur.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 120 (2004), p. 247-257; Gillis Dorleijn: 'De Delta-reeks in het moeras.' In: Yves T'Sjoen en Liesbeth van Melle (red.): *Klassieke reeksen en klassiekenreeksen in Nederland en Vlaanderen. Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* 2006, afl. 1, p. 117-128.

heeft die differentiatie van meet af aan nagestreefd, maar tot voor kort waren de mogelijkheden beperkt. Van de wetenschappelijke edities uit de reeks Monumenta Literaria Neerlandica bij voorbeeld verschenen in veel gevallen, bij wijze van spin-off, publieksversies bij commerciële uitgeverijen, in een licht aangepaste vorm. Geen variantenapparaten bij voorbeeld, maar wel toelichtingen in de vorm van een inleiding of annotaties. Tegenwoordig zijn er dankzij de ontwikkelingen binnen de informatie- en communicatietechnologie veel meer mogelijkheden. Het Huygens Instituut heeft in dit verband enkele concepten ontwikkeld en in praktijk gebracht. Twee voorbeelden: de *Volledige Werken* van Willem Frederik Hermans en de onlangs gelanceerde editie van *De brieven* van Vincent van Gogh.

In de *Volledige Werken* van Hermans worden al zijn afzonderlijk verschenen werken en zijn ongebundelde teksten bijeengebracht. Het eerste deel verscheen eind 2005 en naar verwachting zal in 2016 het 24ste en laatste deel verschijnen. De uitgave bestaat uit verzamelbanden van elk 800 tot 1000 pagina's, die zijn ingedeeld naar genre. Zo verschijnen er bij voorbeeld zes delen Romans, twee delen Verhalen en novellen en zeven delen Beschouwend werk. De uitgave verschijnt bij een toonaangevende literaire uitgeverij, De Bezige Bij, en is bestemd voor liefhebbers van literatuur. Maar het betreft geen 'gewone' herdruk, zoals die vaker van het werk van overleden auteurs wordt opgelegd. Deze uitgave is het resultaat van jarenlang tekst- en archiefonderzoek, uitgevoerd door medewerkers van het Huygens Instituut. Per titel zijn alle relevante manuscripten, typoscripten, drukproeven, voorpublicaties en herdrukken minutieus onderzocht ten einde een betrouwbare leestekst te kunnen samenstellen. Het privéarchief van de auteur – zo'n dertig strekkende meter, met meer dan 20.000 brieven – is blad voor blad doorgenomen, evenals archieven van uitgeverijen, tijdschriften en particulieren. De editoren bevonden zich in een lastige positie. Enerzijds wilden zij de lezers een tekst zonder 'wetenschappelijke ballast' kunnen aanbieden, anderzijds was die zogenaamde 'ballast' van cruciaal belang. Niet alleen voor de

totstandkoming en wetenschappelijke onderbouwing van de editie, maar ook omdat het onderzoeksmateriaal een ware goudmijn is voor verder interpretatief onderzoek. De oplossing werd gevonden door de onderzoeksresultaten via twee verschillende media naar buiten te brengen: als fraai verzorgde boeken voor de Hermans-liefhebbers, met de teksten en een informatief nawoord, en in de vorm van een per deel groeiende website met de onderzoeksgegevens, bestemd voor collega-onderzoekers (www.wfhermansvolledigewerken.nl). Het voordeel van een dergelijke combi-editie is evident: maatwerk voor lezers en voor onderzoekers.

Voor de uitgave van de correspondentie van Van Gogh is een andere opzet gekozen. Of beter gezegd: zijn de ideeën over de wijze van publiceren in de loop van de jaren voortdurend geëvolueerd. In 1994 begonnen het Van Gogh Museum en het Huygens Instituut gezamenlijk aan een nieuwe, wetenschappelijke editie van de ruim 900 brieven van en aan Vincent van Gogh. De verwachting was, zo valt in het Jaarverslag 1993-1995 van het Huygens Instituut te lezen, dat het project vijf jaar zou duren. Uiteindelijk werden het, op

goede gronden overigens, vijftien jaar. Opmerkelijk is dat de editeurs vanaf het eerste begin tot aan het laatste moment hebben nagedacht over de wijze waarop zij hun werk het beste naar buiten zouden kunnen brengen. Omdat hun veranderende opvattingen hierover symptomatisch zijn voor de razendsnelle technologische ontwikkelingen uit die periode en de daaruit voortvloeiende zoektocht naar de meest adequate publicatievorm of -vormen, volgt hier een beknopte bloemlezing uit de jaarverslagen. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat de briefteksten in afzonderlijke tekstbanden zouden worden afgedrukt, geflankeerd door een Engelse parallelvertaling. De wetenschappelijke component – varianten en tekstingrepen – zou in een apart deel worden verantwoord.⁵ In 1996 wilde men een CD-ROM aan de boeken toevoegen, met de transcripties van de briefteksten.⁶ Bij de start van het project werd gedacht aan een uitgave in 12 à 15 omvangrijke boekbanden, in 2000 gingen de gedachten inmiddels uit naar een digitale editie.⁷ Toch zouden de boeken later weer terugkeren: er ‘werden intensieve besprekingen gevoerd met een potentiële uitgever’, maar ‘[over] de uiteindelijke vorm van de uitgave (met een mogelijke elektronische component) is nog geen beslissing gevallen’.⁸ Die beslissing zou uiteindelijk worden genomen in 2005: de volledige editie zou op het internet worden gepubliceerd, met daarnaast een ‘afgeslankte boekuitgave [...] met alleen de vertaalde briefteksten en een selectie van de annotaties.’⁹

En zo geschiedde: sinds oktober 2008 is er een Engelstalige integrale webeditie, bestemd (en gratis toegankelijk) voor een internationaal publiek (www.vangoghletters.org) en een zesdelige selectieve boekuitgave, in drie talen.¹⁰ In onze visie is dit een geslaagd voorbeeld

---

⁵ *Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis. Voortgang en resultaten 1993-1995* (1996), p. 33-34.

⁶ *Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis. Jaarverslag 1996* (1997), p. 27.

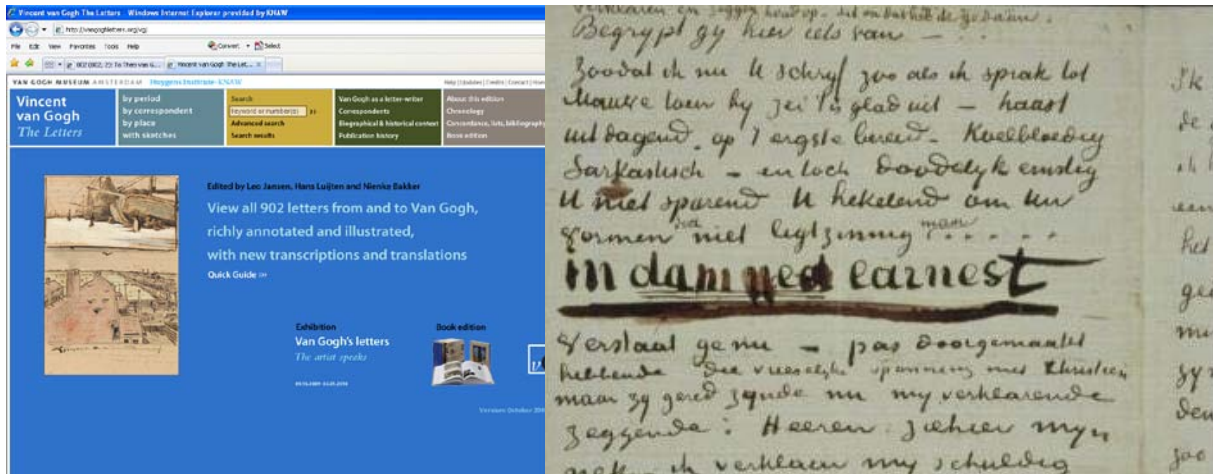
⁷ *Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis. Jaarverslag 2000* (2001), p. 33.

⁸ *Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis. Jaarverslag 2003* (2004), p. 42-43.

⁹ *Huygens Instituut. Jaarverslag 2005*, p. 45-47 (www.huygensinstituut.knaw.nl).

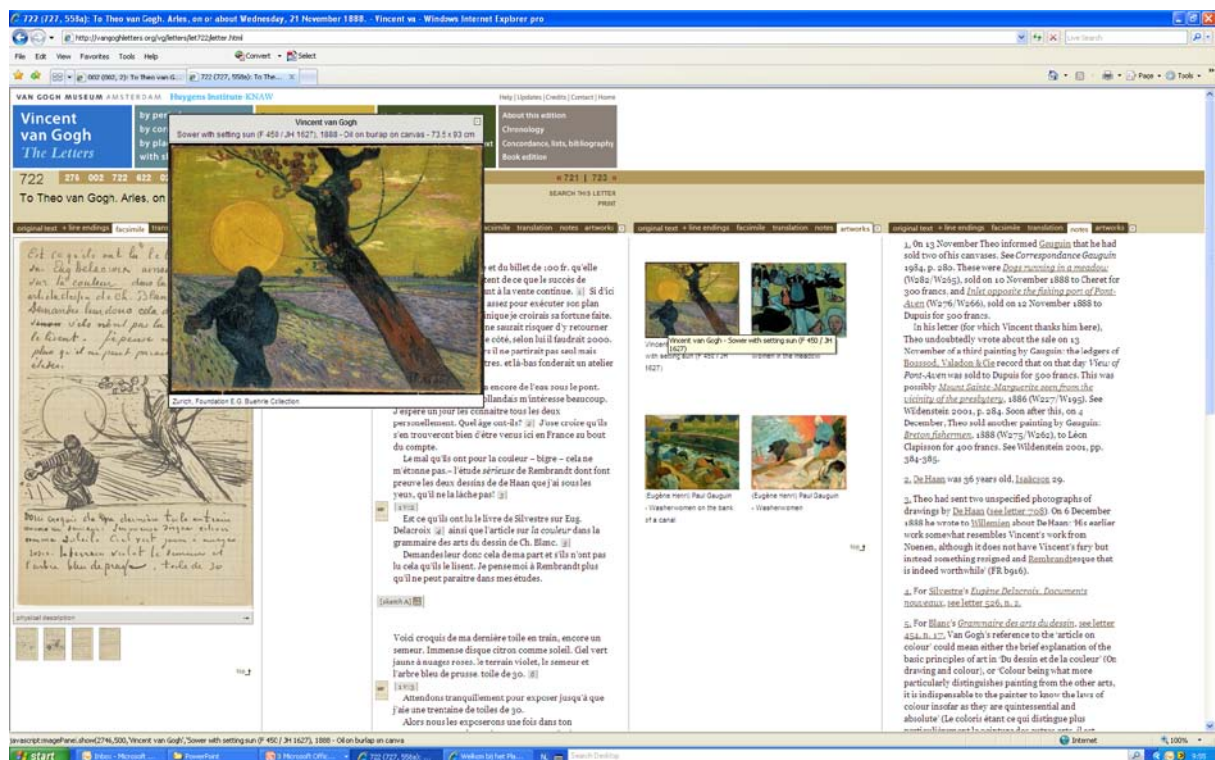
¹⁰ Vincent van Gogh: *De brieven. De volledige, geïllustreerde en geannoteerde uitgave*. Onder redactie van Leo Jansen, Hans Luijten en Nienke Bakker; Vincent van Gogh: *The Letters. The complete, illustrated and annotated edition*; Vincent van Gogh: *Les lettres. Édition critique complète illustrée*.

van differentiatie, nu nog bestaande uit twee publicatievormen, maar in principe uitbreidbaar met talloze andere verschijningsvormen. Kern van het concept is de integrale, wetenschappelijk verantwoorde webeditie. Wat kunnen bezoekers van de site hierin vinden?

Ten eerste facsimile's van alle brieven. Zij kunnen, al naar gelang hun belangstelling, de brieven bekijken of lezen of bestuderen in het expressieve handschrift van de soms geëmotioneerde Van Gogh en krijgen zo informatie die in een gedrukt afschrift niet adequaat kan worden overgebracht. Daarnaast bevat de webeditie transcripties van alle brieven in de originele talen (Nederlands en Frans), naar wens met of zonder weergave van de geregeleinden in de originele documenten, en geheel nieuwe Engelse vertalingen van de bronteksten. En dan zijn er de vele duizenden tekstuele en visuele annotaties. Bij de toelichtingen is ernaar gestreefd alle informatie aan de brieven toe te voegen die huidige en toekomstige generaties nodig zouden kunnen hebben om te begrijpen wie of wat Van Gogh en zijn correspondenten bedoelden en waar zij naar verwezen: personen, kunstwerken van Van Gogh zelf en van anderen, boeken en tijdschriften, citaten uit literaire werken, de Bijbel, kunsthistorische publicaties en andere lectuur. Ook worden contemporaine omstandigheden en gebeurtenissen toegelicht die tussen de correspondenten bekend of vanzelfsprekend waren, maar waarvan derden, en zeker lezers van meer dan een eeuw later, de achtergrond missen. De visuele annotaties – in totaal meer dan tweeduizend – tonen alle werken waar Van Gogh over schrijft: schilderijen of tekeningen waar hij mee bezig was, maar ook kunstwerken die hij op

tentoonstellingen gezien had of afbeeldingen van kunstwerken die hij in tijdschriften onder ogen kreeg.¹¹

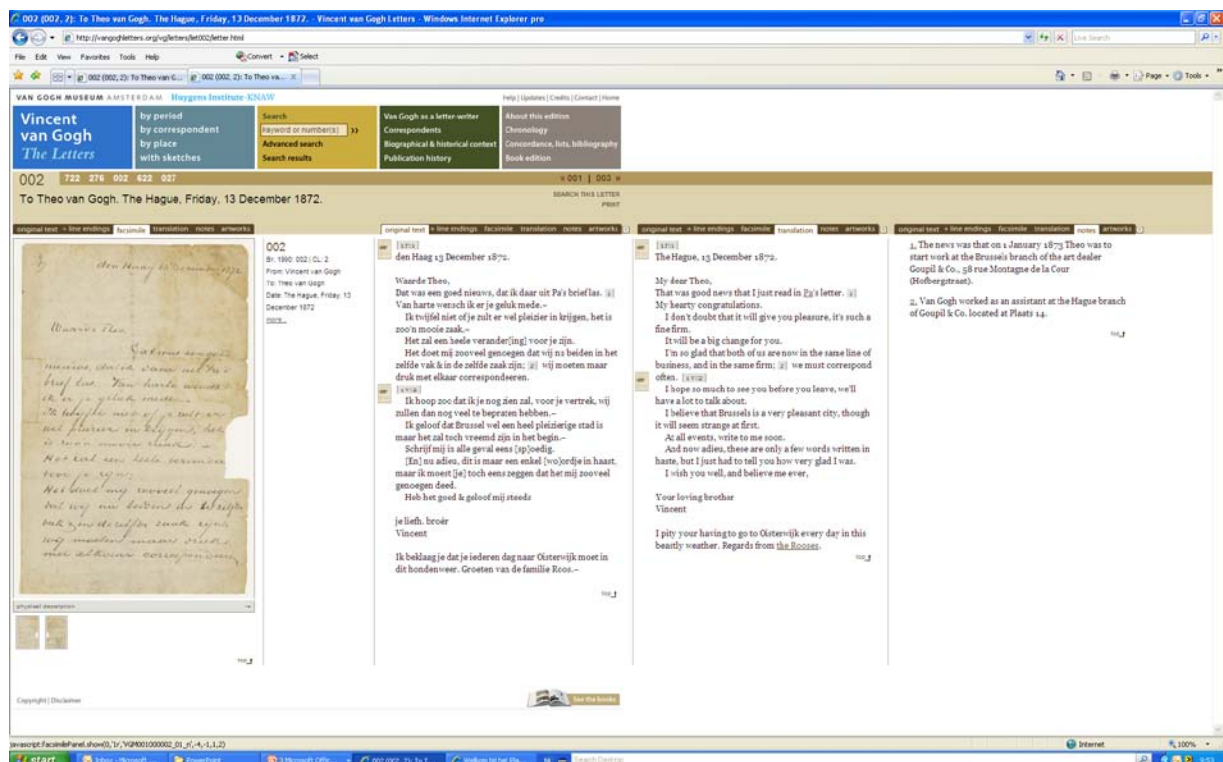

Anders dan in een boekuitgave kunnen gebruikers van de webeditie zelf bepalen welke informatie (facsimile's, de teksten in verschillende versies, tekstuele en visuele toelichtingen) in welke combinatie of combinaties zij in één oogopslag willen kunnen raadplegen. Afhankelijk van de grootte van het beeldscherm van hun computer kunnen zij tot vier kolommen naast elkaar, in elke gewenste opeenvolging, inzien. Onderzoekers die de transcripties kritisch willen bestuderen, kunnen bij voorbeeld de facsimile van een brief en het bijbehorende afschrift (met of zonder oorspronkelijke regeleinden) oproepen en daarbij bovendien gebruik maken van de mogelijkheid om tot op de kleinste details in te zoomen. Lezers die het Nederlands en/of Frans niet of onvoldoende machtig zijn, zullen behalve de facsimile's en de transcripties ook de vertalingen nodig hebben en het valt te verwachten

¹¹ Aanvullend materiaal op de site omvat onder meer nog een chronologie van de gebeurtenissen in Van Goghs leven, voorzien van hyperlinks naar de betreffende brieven, fragmenten uit de correspondentie van de familie Van Gogh die Vincents brieven verhelderen en een lijst met schilder Kunstige terminologie. Verder bevat de site een bibliografie en lijsten van alle personen, kunstwerken en boeken die voorkomen in de correspondentie, eveneens voorzien van hyperlinks naar de betreffende brieven.

dat het merendeel van de lezers en gebruikers bij onduidelijke passages de tekstuele en visuele achtergrondinformatie zal aanklikken.

Hoe kan iemand zijn weg door deze op het eerste gezicht overweldigende hoeveelheid teksten en toelichtingen vinden? Niet door, zoals men een boek leest, te beginnen bij de eerste brief en dan vervolgens van brief naar brief, inclusief alle tekstversies, toelichtingen en afbeeldingen, door te lezen tot en met de laatste brief. Deze webeditie, die het Huygens Instituut speciaal voor de Van Gogh-correspondentie heeft ontwikkeld, maakt het mogelijk om al naar gelang ieders individuele belangstelling door het materiaal heen te navigeren en met behulp van de zoekfunctie gericht naar informatie te zoeken. Zo kan er worden gezocht op woorden en zinsneden in de tekst of in de annotaties, op kunstwerken, personen, boeken, Bijbelpassages en tijdschriften, terwijl het te doorzoeken corpus naar believen kan worden beperkt naar bij voorbeeld correspondent, periode en plaats van verzending. Zoekresultaten zijn vervolgens te sorteren op datum, correspondent of relevantie. Kruisverwijzingen op alle plaatsen waar Van Gogh en zijn correspondenten kunstwerken, personen of boeken noemen, maken het mogelijk om met één muisklik ook de andere brieven waarin deze voorkomen, zichtbaar te maken. Doordat de site bijhoudt welke brieven iemand recent heeft bekeken, kan de gebruiker tussen verschillende, voor hem interessante,

brieven heen en weer springen en zo in feite zijn eigen bloemlezing of onderzoekscorpus samenstellen. Behalve de volledigheid en de vele presentatie- en zoekmogelijkheden, heeft de webeditie nòg een groot voordeel, namelijk de uitbreidbaarheid. Mocht er bij voorbeeld ooit nog eens ergens een brief van of aan Van Gogh gevonden worden, dan kan die zonder probleem aan het corpus worden toegevoegd.

En dan de boeken, drie sets van elk zes prachtig vormgegeven delen, in drie verschillende talen. Hoewel er volgens de editeurs zelf sprake is van een ‘afgeslankte’ versie van de webeditie, bevatten de boeken toch nog indrukwekkend veel materiaal. Om te beginnen alle briefteksten, al naar gelang de taal van de set in het Nederlands, Engels of Frans. Verder een selectie uit de facsimile’s van de manuscripten (alleen de bladen met schetsen), afbeeldingen van alle kunstwerken waarnaar Van Gogh verwijst en een notenapparaat dat tot ongeveer een kwart van het digitale totaal is teruggebracht. Deze boekuitgave is een voorbeeld van de differentiatie zoals het Huygens Instituut die voor meer van zijn edities en bronnenuitgaven nastreeft: een wetenschappelijk fundament, online en voor iedereen gratis toegankelijk, op basis waarvan verschillende producten voor verschillende doelgroepen kunnen worden afgeleid. Zo kunnen er in het geval van de Van Gogh correspondentie,

uiteraard ook nog vertalingen in andere talen dan het Nederlands, Frans en Engels worden gemaakt. Of bloemlezingen, van bij voorbeeld de honderd mooiste brieven of van alle brieven uit Arles, of luisterboeken of een stripverhaal. Het is ook mogelijk de 19de-eeuwse spelling te moderniseren of zelfs om het complexe 19de-eeuwse taalgebruik van Van Gogh en zijn correspondenten te hertalen – tot voor kort een editiewetenschappelijk taboe, maar nu binnen bereik omdat de wetenschappelijk verantwoorde brontekst in de ‘digitale voorraadkast’ immers beschikbaar is en blijft. Het aantal mogelijkheden is legio, niet alleen voor de Van Gogh brieven, maar ook voor andere al dan niet canonieke teksten, al zal er uiteraard zorgvuldig bekeken moeten worden welke teksten een plek kunnen krijgen in de ‘digitale voorraadkast’ en zal er van geval tot geval bepaald moeten worden welke verschijningsvormen zinvol en haalbaar zijn. Daarbij moet zeker ook worden gedacht aan populariserende en educatieve webapplicaties. Zo is er het Van Gogh Blog, gewijd aan het dagelijks leven van Van Gogh, met brieffragmenten en -schetsen ontleend aan de wetenschappelijke webeditie (<http://www.vangoghsblog.com>). En voor de website van het Geheugen van Nederland zijn weblessen voor het voortgezet onderwijs ontwikkeld. Aan de hand van het historische bronnenmateriaal (facsimile’s en transcripties, wederom ontleend aan de wetenschappelijke digitale uitgave) maken de leerlingen verschillende vragen en opdrachten over het leven, het werk en de tijd van Van Gogh. Docenten kunnen het lesmateriaal naar wens uitbreiden, aanpassen en delen met collega’s met behulp van de ‘weblessenmaker’, een softwareprogramma dat via het Geheugen van Nederland wordt aangeboden (<http://www.geheugenvannederland.nl>).

De samenwerking tussen het Van Gogh Museum en het Huygens Instituut kwam in 1994 tot stand vanuit de gedachte dat zij hun kunsthistorische en editiewetenschappelijke expertise moesten verenigen om een nieuwe brieveneditie te kunnen realiseren. Maar, zo bleek in de loop der jaren, voor dit ambitieuze project waren meer specialismen en specialisten nodig. ICT-deskundigen en professionele vertalers, om er slechts enkelen te noemen. We hebben met andere woorden in de praktijk kunnen ervaren dat het vervaardigen van een digitale basiseditie en van daarvan afgeleide producten kennis en vaardigheden vereist die niet tot de bagage van de gemiddelde editeur of het gemiddelde editie-instituut behoren. Als we op de weg van differentiatie voort willen gaan – en dat willen we – zullen we meer nog dan voorheen samenwerking moeten zoeken met vertegenwoordigers uit andere maatschappelijke

sectoren (onderwijs, culturele instellingen, handel), vakgebieden en instellingen, in binnen- en buitenland, en zullen we de Nederlandse en Vlaamse overheden er, al dan niet via de Taalunie, van moeten overtuigen dat de zorg voor ons gemeenschappelijke erfgoed ook hun zorg is. Kortom: zonder samenwerking geen differentiatie: voor de toekomst van ons literaire verleden zijn beide even onmisbaar.